
І.З. Держко,
кандидат філософських наук,
завідувач кафедри Львівського національного медичного університету

МОДАЛЬНІ ЦІННОСТІ СМИСЛІВ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ

Важливим розділом філософії є теоретична аксіологія, котра має до того ж і виразну практичну спрямованість, доповнює конкретні аксіологічні науки, як етика й естетика, а також дисципліни філософського і нефілософського характеру, котрі так чи інакше охоплюють ціннісну проблематику: філософія культури, соціологія, філософія історії, релігієзнавство, політологія і навіть філософія науки. У цьому випадку вони втрачають будь-який нормативний і, відповідно, соціально-регулятивний зміст.

Проблема виникає внаслідок того, що, якщо всі ідеальні мотиви й основи ціннісних вчинків людини суто рівноцінні, то це означає їхню відносність. Звідси неминуче впливає рівноправність усіх систем цінностей, зокрема й аморальних. Якщо аксіологічний “Бог-Абсолют” помер, то значить – “все дозволено”, і немає “ніяких принципових розходжень між дурнем і мудрецем, негідником і праведником, блюзніром і людиною обов'язку. Все однаково цінне й однаково не цінне; однаково об'єктивне, але при цьому настільки ж і суб'єктивне” [1, 598]. Даний висновок веде до теоретичних безглуздостей і неприпустимих практичних наслідків. Зокрема, за такого підходу абсурдною стає сама проблематика цінностей, тому що цінне нічим від нецінного вже не відрізняється.

Звідси випливає об'єктивний і необхідний висновок: послідовний суб'єктивізм і релятивізм у сфері цінностей теоретично неможливий, а практично – шкідливий. Тому філософська аксіологія, не будучи в точному значенні слова ні дескриптивною, ні нормативною аксіологічною дисципліною (хоча емпіричні констатації і нормативні судження їй аж ніяк не чужі), має своїм метафізичним завданням ствердження й обґрунтування істинної ієрархії цінностей. Справа полягає в тому, щоб у процесі такого обґрунтування несуперечливо поєднати формальне із змістовним, абсолютне з відносним, об'єктивне із суб'єктивним, особисту волю з необхідністю підпорядкування загальним нормам і ціннісним максимам. Саме це є центральним завданням теоретичної аксіології.

У зв'язку з цим потрібно спочатку звернутися до формальних моментів, виявляючи стійку архітектоніку ідеального царства цінностей, а потім на основі проведеного аналізу сформулювати певні змістовні ціннісні ідеї і керівні максими. До істотних рис побудови “царства цінностей” можна зарахувати ієрархічність.

Виходячи з елементарної об'єктивності і порядку в ідеальних ціннісних змістах і, відповідно, в заснованих на них ціннісних актах, ми змушені завжди вирішувати проблему ієрархічних взаємин цінностей, отже, і проблему їхнього вибору, реалізовану як наша воля. Людина як вільна істота має можливість вибирати (і ми постійно вибираємо) між вищим і нижчим, прийнятним для нас і неприйнятним, позитивним і негативним, причому абсолютно незалежно від конкретного емпіричного змісту того, що ми в цей момент ототожнюємо з вищим, прийнятним або негативним.

У будь-якої людини у будь-яку епоху і за належності до будь-якої національної культури цей жорсткий, побудований самою ж людиною під впливом суспільства формальний ієрархічний порядок ціннісного світу не міняється. На думку М.Шелера, ми повинні констатувати “єдність закономірності його (царства цінностей – східчастої будови в обох напрямках (ієрархії) гідного любові, тобто вбик

на даний момент більш високого й більше низького. (Єдність) полягає в тому, що східчаста будова цього царства, яке лишається постійним на кожній фазі цього нескінченного процесу, суворо підпорядкована законам згідно із сутнісними цінностями. А що ж до людської особистості, то єдність полягає у властивих актах і потенціях любові, законовідповідності, розумної переваги одних цінностей і достоїнств та нехтування іншими. Через ці цінності й достоїнства акт любові спрямовується на речі, в яких вони являються нашій душі” [6, 358]. Інакше кажучи, навіть якщо ми проповідуємо безмежний плюралізм і рівнозначність усіх цінностей (їх начебто антиєрархічний характер), то тим самим лише підтверджуємо єрархічну будову цього “ідеального царства”, надаючи безперечний пріоритет усьому ціннісно суб’єктивному й безосновному, тобто єрархічно нижчому.

Важливою рисою даної проблеми є бінарність ціннісних модальностей. Реальними універсальними ціннісними “сходами”, що утворюють єрархічні “сходи цінностей”, а точніше – немов дві сполучені основами східчасті піраміди (піраміду позитивних цінностей, спрямовану вістрям нагору, і піраміду антицінностей, спрямовану вістрям униз), є базові ціннісні модальності (термін М.Шелера) або аксіологічні (ціннісні) категорії, про які в нас уже йшлося, але нам потрібно коротенько, заради логіки викладу нашої концепції, згадати їх принципові властивості.

Насамперед, ціннісні модальності бінарні, наче дзеркально протилежні одна одній. Вони задають ціннісний “верх” і ціннісне “дно” людського буття: добро – зло; прекрасне – потворне; корисне – шкідливе; благородне – низьке; справедливе – несправедливе; гідне – негідне; престижне – неprestижне; перспективне – безперспективне; цікаве – нудне; легітимне – нелегітимне тощо. Ліві, позитивні складові вищенаведених опозицій утворюють верхню, а праві, навпаки, нижню піраміду антицінностей. Це немов формальний силовий каркас ціннісного царства (загальне матеріальне ціннісне, за М.Шелером), який універсально визначає весь “простір” можливого людського ціннісного вибору.

По суті, наше ціннісне буття – це завжди перманентний і невпинний вибір між ціннісним “небом” і ціннісним “дном” з відповідними (висхідними або низхідними) напрямками особистої еволюції. Ціннісні категорії, нагадаємо, не саморефлексивні і не взаємнорефлексивні, тобто їхнє заперечення не стверджує їх же, а доведення однієї з парних категорій до логічної межі не стверджує буття протилежної категорії. Цими їхніми властивостями підкреслюються стійка єрархічність і воля ціннісного буття людини, а також необхідність ціннісного вибору, не лише постійного, а й досить жорсткого.

Далі – заборона на інверсію ціннісних полюсів. Будь-яка культура всіляко перешкоджає ціннісним інверсіям (довільному обертанню полюсів добра й зла, прекрасного й потворного, високого й низького, героїзму і зрадництва, нормального і збоченого тощо), причому цей здоровий культурний опір є тим сильнішим, чим єрархічно вищою є ціннісна модальність у верхній піраміді і, відповідно, нижчою – її категоріальний антипод у піраміді антицінностей. І навпаки: чим ближче обидві бінарні категорії до сполучених основ ціннісних пірамід, начебто вітально-тілесних модальностей “смачно – несмачно”, “зручно – незручно”, “подобається – не подобається”, тим байдужіше до їхніх інверсій стає і культура в цілому [1, 599], а також індивідуальна ціннісна свідомість.

Зовсім інша справа, коли йдеться про найвищі ціннісні модальності, особливо етичні. Негативне ставлення у суспільстві до їхніх інверсій зовсім не залежить від того, що конкретно розуміє та чи інша культура, соціальна група чи індивід під поняттями “добро”, “зло”, “краса”, “благородство” тощо. Навіть в асоціальной групі, буття якої проходить під знаком домінування аморальних цінностей (користі, страху, насильства тощо), однаково існує прихильність до чіткого фіксування

якихось важливих для неї “позитивних” ціннісних полюсів. Інверсія цих полюсів навіть у такому середовищі вважається неприпустимою і заслуговує на покарання. Нагадаємо, що в релігійній християнській традиції диявол саме й живе “вивертанням ціннісного світу навиворіт” [1, 601], тобто непомітною підміною добра злом, поданням потворного за красу, осміянням і наругою над моральною людиною.

У зв'язку з цим цікавою є теорія П.А. Флоренського, а саме – ціннісної “завантаженості” людських власних імен. На його думку, всі людські імена мають специфічний ціннісний “верх” і ціннісний “низ”, які відповідають певним позитивним і негативним людським якостям, прагненням до реалізації певних ціннісних модальностей – соціальної справедливості, моральної доброти, героїзму тощо. “Кожне ім'я, – пише П.А. Флоренський, – є цілий спектр моральних самовизначень і пучок різних життєвих шляхів. Верхній полюс імені – чистий індивідуальний промінь божественного світла, прототип досконалості, що мерехтить у святому даного імені. Нижній полюс того самого імені йде в геєну як повне перекручення божественної істини даного імені, але і тут лишається інваріантним. Злочинець і лиходій прямують до цього полюса. Між верхнім і нижнім полюсом міститься точка моральної байдужості, біля якої збираються звичайні пересічні люди... Три граничні точки і, відповідні їм, три типових розряди носіїв даного імені” [5, 90–91].

Бінарно взаємовиключний характер ключових ціннісних опозицій П.А. Флоренський виявив абсолютно точно, і людина завжди приречена на принциповий ціннісний вибір між вищим полюсом святості і нижчим полюсом свідомого злочинства. Не сходячи нагору, не вдосконалюючись (нехай край повільно і поступово), вона обов'язково починає спадати вниз, немов притягати до нижчої ціннісної модальності. Цю важливу закономірність ціннісного буття досить точно помітив В.С. Соловйов, який писав, що “людина, котра задовольняється своєю людською обмеженістю і не прагне вище, неминуче тяжіє і спадає до рівня тваринності” [3, 604].

Ієрархічні відносини між ціннісними модальностями всередині позитивних і негативної ціннісних пірамід мають інший характер. Тут має місце відношення не опанування, бінарного протистояння, а переваги, стратифікування всіх позитивних цінностей за принципом “більш-менш цінно”, а негативних – за принципом “більш-менш шкідливо”. Зрозуміло, що ці субординаційні відносини зазнають якісних змін впродовж індивідуального людського життя, від родини до родини, від народу до народу, від епохи до епохи. Конфігурація позитивних ціннісних модальностей, яким надається перевага, може швидко змінитися залежно від ситуації. Але знов-таки модальності піддаватимуться тим більшій динаміці, чим ближче вони розташовані до основи позитивних і негативної ціннісних пірамід.

Так, вітальні цінності різного роду (цінність їжі, сну, різновидів відпочинку) значно динамічніше переміщуються по шкалі ціннісних пріоритетів, ніж цінності соціальні (професійний успіх, слава, соціальна стабільність), а останні, своєю чергою, піддані більшій мобільності, ніж духовні цінності (уявлення про моральний обов'язок, про справедливість, музичні пристрасті тощо). Відповідно, найбільш стійкими завжди є вищі духовні цінності і головні антицінності, тобто те, що задає основну конфігурацію індивідуального або надіндивідуально-соціального *ordo amoris*. Така установка чітко простежується, наприклад, у міфології, коли герой у своєму протистоянні антигерою захищає і реалізує вищі цінності.

Однак сучасний світ дедалі частіше стикається із ситуацією, коли удар по усталеній системі культурних цінностей наноситься ззовні даної системи культури. Тоді це виступає як контркультурне явище. Ю.М. Лотман залічував до такого “контркультурного удару по всій культурі”, наприклад, сексуальну революцію, яка руйнує, перевертає традиційну культурну опозицію “сховане – прикрите”,

виставляючи назовні саме сховане, заборонне, тим самим міняючи полюси культури. Але може бути й зворотна ситуація, коли “контркультурний удар” ставить на місце раніше перевернену систему ціннісних полюсів даної культури. Таку роль відіграло “поширення моральних і правових традицій російської культури серед деяких народів Кавказу, що звикли жити грабуванням сусідів і використовувати працю рабів” [1, 603].

Ціннісна матриця модальностей існує для того, щоб нескінченно різноманітно, емпірично застосовуватися людиною до конкретних предметів і явищ навколишнього світу. “Немає цінностей не застосованих”, – могли б ми перефразувати відомий вислів Ф.М. Достоєвського: “Немає ідей не втілених”. Якщо ми й не зустрічаємося з безпосереднім цільовим, оцінювально-інтерпретаційним або креативним додатком ціннісної модальності (скажімо, з додатком аксіологічних категорій “прекрасне – потворне” щодо творів мистецтва або до будь-якої іншої ситуації, яка вимагає безпосередньої естетичної оцінки), то є можливим непряме (опосередковане) її застосування через модальності більш низького ієрархічного рівня (зокрема, при готуванні смачної їжі, раціональної організації робочого місця та ін.).

Величезну роль у становленні гармонійної системи ціннісних модальностей, а також у її продуктивному, практичному функціонуванні відіграє ціннісний ідеал. Він увінчує царство цінностей, неначе персоніфікуючи вищі цінності і насичуючи живим, діючим змістом до того часу далекі від дійсності й абстрактні ціннісні категорії. Він є не лише найвищим, а й найвражаючим, найконкретнішим, самим зримим і діючим, що є у світі цінностей. Так, образ Ісуса Христа персоніфікує ціннісну матрицю християнських цінностей, а те, з чим він бореться і що викриває, – спадну піраміду християнських антицінностей. Те саме властиво, скажімо, образу Павла Корчагіна з роману М.Островського “Як гартувалася сталь”, який слугував ідеалом для кількох поколінь радянських людей. Він втілює систему революційних комуністичних цінностей епохи громадянської війни і перших п'ятирічок. Свої ідеали і герої були в послідовників Білого руху, як і у воїнів УПА чи дисидентів, які виборювали незалежність України.

У межах верхньої ціннісної піраміди можна в самому загальному вигляді вирізнити три відносно незмінних і ієрархічно супідрядних рівня позитивних модальностей, а саме – матеріальні, соціальні й духовні цінності. Існує чимало класифікацій цінностей залежно від обраних основ. Досить згадати про класифікації М.Шелера, Е.Фромма; свої системи класифікації цінностей можна знайти у Г.С. Сковороди, М.О. Лосського, П.Д. Юркевича та ін.

Досить об'ємна й евристична класифікація цінностей, що полягає одночасно і в основі класифікації різних культурних типів, належить видатному соціологу П.А. Сорокіну. Як відомо, він вирізняв домінуючу чуттєвих, ідеаціональних і ідеалістичних цінностей залежно від примата чуттєво-тілесних, духовних цінностей або їхнього поєднання [4, 435]. Усі класифікації тією чи іншою мірою суб'єктивні, інструментальні і по-своєму вірні.

На нашу думку, традиційна класифікація цінностей, яка впливає з основних потреб людини і поділяє все ієрархічно організоване “царство цінностей” на матеріальні, соціальні й духовні, є не лише найбільш простою й очевидною за своїми основами, а й такою, що анітрохи не втратила свого евристичного потенціалу. Тут в основу вирізнення цінностей можуть бути покладені й антропологічні основи.

З погляду філософської аксіології як вчення про специфічно людське відношення до буття, первинними є все-таки ідеальні ціннісні змісти, завдяки яким ці властивості спочатку вирізняються або втілюються. Кожному ціннісному рівню належать формально-структурні закономірності, незалежно від того, яку конкретну конфігурацію і змістовне сповнення здобувають ціннісні модальності у бутті

окремих індивідів, а також соціальних груп і культур. Останні, природно, самим безпосереднім чином впливають і на *ordo amoris* вхідних у них індивідуальних суб'єктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Иванов А.В., Миронов В.В.* Университетские лекции по метафизике. – М., 2004.
2. *Мур Дж.* Принципы этики. – М., 1984.
3. *Соловьев В.С.* Сочинения: В 2-х тт. – М., 1988. – Т. 2.
4. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
5. *Флоренский П.А.* Имена. – М., 1993.
6. *Шелер М.* Избранные произведения. – М., 1994.